

Prameny obrazové povahy k dějinám cukrovarnictví ve sbírkách Národního technického muzea

SOURCES OF PICTORIAL NATURE RELATED TO THE HISTORY OF THE SUGAR INDUSTRY
IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL TECHNICAL MUSEUM

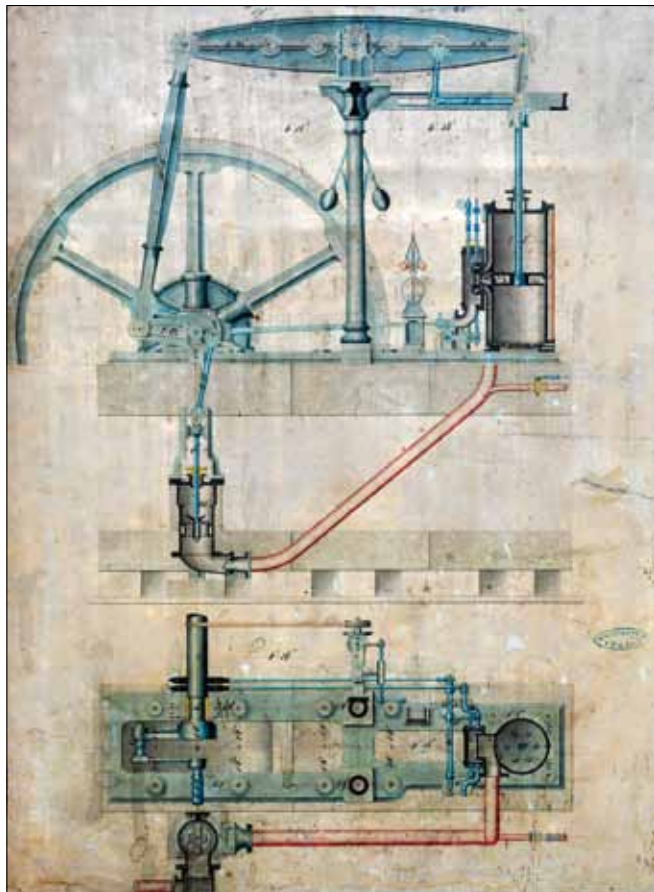
Hynek Stříteský, Zdeněk Vácha, Petra Váchová – Národní technické muzeum

Přestože prameny obrazové povahy poskytují cenné informace pro poznání naší minulosti, bývají historiky většinou využívány jen jako doprovodný ilustrativní materiál. Nejinak tomu je i při sledování dějin cukrovarnictví, proto cílem následujícího článku je ukázat, jakým způsobem mohou obrazové prameny přispět ke studiu historického vývoje zmíněného oboru.

Fondy a sbírky Archivu NTM

Archiv Národního technického muzea (dále Archiv NTM) byl založen v roce 1931 pod názvem „Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce v ČSR“ a svou činnost zahájil v roce 1932 jako 32. odborná skupina Spolku Technického muzea československého, předchůdce dnešního NTM. Archiv NTM

Obr. 1. Výkres parního stroje pro cukrovar Vrdu, 1862 (Archiv NTM)

v současnosti pečuje o zhruba 600 fondů a sbírek z období roku 1501 až do současnosti. Pro badatelskou veřejnost, kromě fondů, zpřístupňuje rozsáhlé sbírky technických výkresů, oborové dokumentace nejrůznějších odvětví průmyslu a techniky, biografických dokumentů osobností nejen z dějin průmyslu a techniky, fotografií, plakátů a grafiky.

Technické výkresy

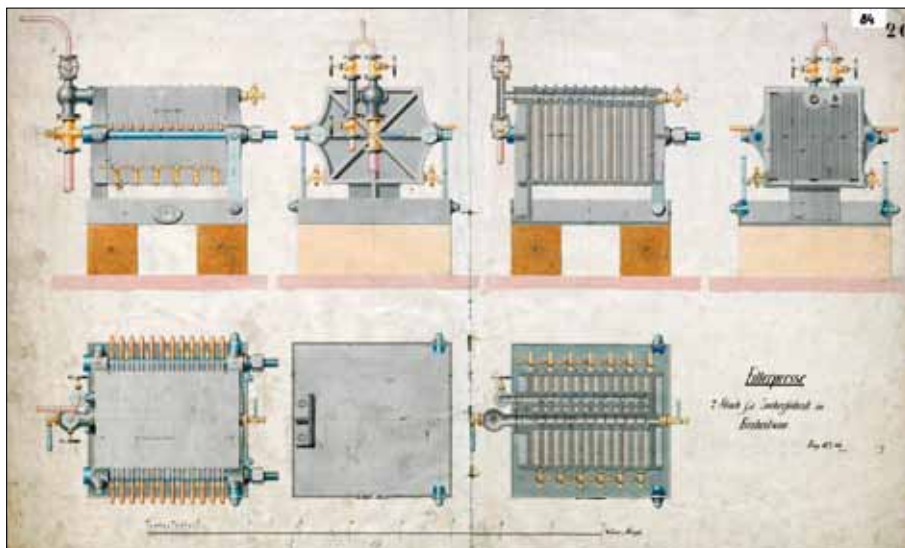
Jelikož většina technických výkresů je v Archivu NTM součástí registratur strojírenských firem, seznamují nás mimo jiné se strojním vybavením českých a ojediněle také zahraničních cukrovarů. V tomto ohledu patří k nejvýznamnějším fondům Archivu NTM technické registratury strojireň Ruston a spol. (fond č. 18), Breitfeld a Evans (fond č. 19), První českomoravské továrny na stroje v Libni (fond č. 4) a zejména technická registratura firmy Breitfeld a Daněk (fond č. 20). Z dalších fondů je pro dějiny cukrovarnického strojírenství velice přínosná pozůstalost ing. Bedřicha Nedomy (fond č. 9), hlavního konstruktéra První českomoravské továrny na stroje, která obsahuje desítky výkresů z jeho působení v tomto libeňském závodě. Zajímavé obrazové prameny skrývá rovněž Sběrka cukrovarnických archiválií (fond č. 147), kde jsou kromě výkresů strojního zařízení uloženy rovněž situační plány cukrovarů, diagramy, diplomy a v neposlední řadě i fotografie. Jednotliviny nalezneme také ve zlomku registratury královehradecké strojírny Mářky, Bromovský a Schulz (fond č. 213) a v dalších fondech.

Většina technických výkresů vzešlých z činnosti uvedených strojírenských firem se do Archivu NTM dostala záhy po jeho vzniku ve 30. letech 20. století, když mu je do správy předalo tehdejší Technické museum československé, které získalo jejich převážnou část v letech 1913–1928 přímo z příslušných podniků (výjimku představují výkresy uložené ve fondu První českomoravské továrny na stroje, které byly darovány v roce 1932 přímo tehdejšímu Archivu pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce v ČSR). Nejstarší z dotyčných výkresů pocházejí již z 50. let 19. století a zachycují tak vývoj cukrovarnického strojírenství v jeho samém začátku. Rozhodující množství výkresů uložených v Archivu NTM a zobrazujících strojní zařízení cukrovarů však vzniklo v 60. a 70. letech 19. století, tedy v době, kdy české cukrovarnictví, ovlivněné řadou převratných vynálezů, dospělo k tovární velkovýrobě. Uvedený proces postupoval ruku v ruce s výměnou strojového parku v našich i zahraničních cukrovaroch, neboť rozvoj cukrovarnické technologie je nemyšlitelný bez úzké spolupráce se strojírenským průmyslem. Z toho také vyplývá hlavní význam strojírenských výkresů z Archivu NTM, kterým je názorné přiblížení naznačených změn probíhajících ve zmíněné době.

Cukrovarnická strojní zařízení, která jsou na výkresech zachycena, můžeme rozdělit do dvou kategorií. První představují parní stroje a druhou zařízení vyráběná pouze pro potřeby cukrovarnického průmyslu. Příkladem první uvedené kategorie může být vahadlový parní stroj o výkonu šedesáti koňských sil z roku 1862, jenž byl vyroben pro cukrovar ve Vrdech (obr. 1.). Je důkazem, že české strojírný se v této době nevyhýbaly ani velkým a rozměrným konstrukcím. Do druhé kategorie strojů, které české firmy cukrovarnickému průmyslu dodávaly, patří celá řada speciálních zařízení. Zastoupeny jsou výkresem kalolisu z roku 1866, který byl zhotoven pro cukrovar Háj ve Slezsku (obr. 2.), nebo výkresem datovaným rokem 1853, jenž zachycuje jednu z tehdy vyráběných odstředivek.

V krátkosti se také zamyslíme nad významem strojírenských výkresů jako historického pramene, který nám pomáhá při studiu nejen dějin cukrovarnictví, ale také všeobecných dějin techniky. Již výše byl zmíněn význam výkresů jako názorného zobrazení, které dokumentuje soudobý stav techniky. Výkresy rovněž umožňují sledovat vývojové změny v konstrukci parních strojů, postupné zvyšování jejich výkonu a komparativním studiem všech výkresů můžeme také srovnávat produkci jednotlivých strojíren a sledovat přenos myšlenek i jejich „know-how“. Domníváme se proto, že technické výkresy představují velmi cenný a dosud málo využívaný historický pramen.

Obr. 2. Výkres kalolisu pro cukrovar Háj ve Slezsku, 1866 (Archiv NTM)

Fotografie

V Archivu NTM lze k dějinám cukrovarnictví nalézt jednotlivé fotografie, jejich soubory i celá alba – zachycují exteriéry i interiéry cukrovarů, jednotlivá strojní zařízení, správní budovy či cukrovarské zaměstnance. Příkladem alba, které vzniklo za účelem být reprezentativním souborem fotografií jednoho závodu, je album starobrněnského cukrovaru z přelomu let 1903 a 1904. Nabízí kupříkladu řadu stylizovaných vyobrazení zaměstnanců, a to podle postupných fází výroby, přičemž mezi nejzajímavější patří vybraný snímek pracovníků homolárny (obr. 3.).

Obr. 3. Fotografie pracovníků homolárny z alba starobrněnského cukrovaru, 1903/1904 (Archiv NTM)

Akcie

Další typ pramene – akcie (obr. 4., 5. a 11.) – jsou v Archivu NTM soustředěny ve Sbírce cenných papírů a platidel. Z jejich 191 inventárních jednotek se jich 43 týká teritoriálně českých cukrovarů a společností, které s cukrem obchodovaly. Časově sbírka pokrývá období 1865–1928 s důrazem na 60. a 70. léta 19. století.

Při studiu akcií jako ikonografického pramene se lze zabývat např. technikou zhotovení cenného papíru a jejím zhotovitelem, cukrovarnickou symbolikou či znázorněním vlastních cukrovarů.

Všechny dochované akcie byly vyhotoveny pomocí litografie. Nejčastějším zhotovitelem zmíněných akcií byla firma Farský Praha, s daleko menším počtem V. Neubert Smíchov, O. Sandtner a spol. Praha a Fr. Sudek Kolín. Část akcií, především mladšího data, nemá zhotovitele uvedeného. Při bližším srovnání akcií lze zjistit, do jaké míry byla každá akcie novým dílem či do jaké míry byly využity starší motivy.

Soubor cukrovarnických akcií vyniká v rámci sbírky cenných papírů a platidel asi nejbohatší symbolikou. Výjimku tvoří především od symbolů oproštěné akcie prvorepublikové.

Akcie obsahují v první řadě *symboly zemské*: patrona sv. Václava, erby Čech/Království českého, Moravy a Slezska, včetně občasného zobrazení koruny. Český lev je vždy korunován, v několika případech přímo korunou svatováclavskou.

Následují *symboly obce*, ve které cukrovar působí: městský znak, vyobrazení obce, zobrazení významného majitele města či panství, zobrazení jiných atributů místa.

Pokud lze v místních podmínkách akceptovat včelí úl jako symbol svornosti, je možné na akciích vysledovat více či méně skrytou *symboliku národní*.

Zemědělství jako první fáze výroby cukru má rovněž svou *symboliku*. Zde patří mezi nejčastější zobrazované motivy: cukrová řepa (možná překvapivě pouze v devíti případech), zemědělec či osoba s pluhem, zemědělské nářadí, pěstování obilí, sadařství, případně i chov ovcí.

Fázi výroby cukru zastupují symboly *strojírenství a technologie výroby* (chemie). Strojírenství je zastoupeno strojníkem, ozubeným kolem či částmi parního stroje, nářadím. Chemie zastupuje především destilační aparatura.

Vyrobený cukr byl distribuován ve formě homolů, které se jako symbol objevují rovněž často, především jako jeden z *atributů obchodu či exportu*, jenž lze navíc považovat především za alegorii úspěchu podnikání. Nejčastějším motivem obchodu je zobrazení římského boha obchodu Merkura s jeho atributy (okřídlená helma a Caduceus) nebo pouze tyto atributy, účty či účetní knihy. Mezi symboly exportu patří loď či její části (kotva, lano, stožáry s plachtami), sudy, bedny, pytle. To vše často doprovázené kouřícím námořníkem. Marginálně se objevuje železnice.

Na několika akciích se rovněž objevuje v pozadí či jako jeden z hlavních artefaktů roh hojnosti (Cornu copiae) coby *symbol prosperity a hojnosti*.

Akcie lze použít i při studiu podoby vlastního cukrovaru, neboť často obsahují i zobrazení cukrovaru. Vyobrazení cukrovaru na akciích může být pouze „ideální“, tj. může být pouze typové nebo

Obr. 4. Akcie Společné rolnické továrny na cukr u Kutné Hory, 1865 (Archiv NTM)

Obr. 5. Akcie Rolnického akciového cukrovaru v Lounech, 1893 (Archiv NTM)

Obr. 6. Vila pro J. V. Diviše v Přelouči podle návrhu R. Kříženeckého, 1905/1906 (NTM, MAS)

Obr. 7. Nový zámek rodiny Mandelíkovy v Ratboři podle návrhu J. Kotěry, 1911 (NTM, MAS)

může zobrazovat teprve plánovanou stavbu, může rovněž zachycovat pouze jednu z mnoha stavebních fází vývoje cukrovaru. Dalším problémem je datace takového zobrazení, neboť časový úsek mezi pořízením obrazového podkladu pro tvorbu akcie, její vlastní výrobou a následným použitím může být velmi dlouhý.

Fondy a sbírky Archivu architektury a stavitelství Muzea architektury a stavitelství NTM

Muzeum architektury a stavitelství patří v rámci Národního technického muzea jednoznačně k celkům, ve kterých je nejvýrazněji akcentováno propojení techniky s uměním. Archiválie dokumentující vývoj české architektury a stavitelství byly v Národním technickém muzeu sbírány od počátku jeho existence, systematická péče o ně však byla zahájena teprve v souvislosti se založením Archivu architektonické tvorby. Stalo se tak v roce 1942 díky úsilí významného českého kunsthistorika

dr. Zdeňka Wirtha a architekta Ladislava Machoně. Aktuálně čítá tento unikátní soubor 219 fondů, mezi nimiž převažují osobní pozůstalosti významných českých architektů. Muzeum architektury, které soubor spravuje, poskytuje své fondy, zahrnující plánovou, fotografickou i písemnou dokumentaci, ke studiu historikům dějin umění, studentům, pracovníkům památkové péče a ostatním badatelům. Následující příspěvek, který je výsledkem jakési sondáže do částečně po povodních 2002 rekonstruovaného archivu architektury a stavitelství, představuje jakousi výběrovou exkurzi po obrazových pramenech této sbírky pro badatele dějin cukrovarnictví¹.

Cukrovarníky nalézáme jako stavebníky či stavební investory tří základních typů objektů – budov, objektů architektury sepulkrální a objektů architektury výstavní.

Mezi klienty významných architektů patřili i samotní reprezentanti cukrovarnického průmyslu. Ředitel přeloučského cukrovaru, neúnavný cukrovarnický propagátor a pozdější starosta města Přelouč Jan V. Diviš si nechal v letech 1905–1906 vystavět reprezentativní vilu inspirovanou architekturou novobarokního letohrádku „Amerika“ od K. I. Dienzenhofera na pražském Novém Městě (obr. 6.). Autor objektu, profesor pražské techniky, Rudolf Kříženecký, vilu realizoval souběžně s dokončováním evangelického kostela, který projektoval rovněž pro město Přelouč² (1).

Menším šlechtickým sídlům se svou výstavností velmi přibližuje vila, kterou si podle návrhu předního představitele české moderny Jana Kotěry

z roku 1911 nechala v Ratboři vystavět zámožná cukrovarnická rodina Mandelíků z Kolína. Objekt projektovaný pro bratry Ervína a Ottu Mandelíkovy, s kupolí vyzdobenou sochami Génia hmoty a Génia ducha od Jana Štursy, je z hlediska interiérového uspořádání spíše symetricky řešenou dvojvilou. Po nedávné zdařilé rekonstrukci v budově sídlí luxusní hotel Chateau Kotěra (2) (obr. 7.). V letech 1913–1914 byl pro třetího z bratrů Roberta Mandelíka, rovněž podle plánů Jana Kotěry citlivě upraven starý barokní zámek v Ratboři (3).

¹ Téměř všechny prezentované archiválie byly v roce 2002 v tehdejší sídle někdejšího Oddělení architektury a stavitelství v pražské Invalidovně zatopeny povodňovou vodou a následně zamrazeny. To, že je dnes možné většinu materiálu studovat a pořizovat z něj digitální kopie, je výsledkem více než sedmiletého působení specializovaného vysoušecího pracoviště NTM.

² Objekt fungoval dlouhou dobu jako muzeum, dnes slouží potřebám pečovatelských služeb Českobratrské církve.

Obr. 8. Návrh náhrobku A. Mandelíka od Jana Kotěry, 1915 (NTM, MAS)

Cukrovarnická honorace nezábávala reprezentaci ani v oblasti posledních věcí člověka. Náhrobek Arnošta Mandelíka na židovském hřbitově v Kolíně z roku 1915 značně vybočuje od obvyklé výrazově střídme podoby židovského náhrobku, především přítomností figurální plastiky od Jana Štursy (5) (obr. 8.). Hrobka rodiny Elbogenů z roku 1901 patří společně s dalšími židovskými náhrobky v pražských Strašnicích do počátečního období v sepulkrální tvorbě Jana Kotěry a vyznačuje se naopak minimální dekorací (4) (obr. 9.).

Výběr z obrazových pramenů k dějinám cukrovarnictví ze sbírek Muzea architektury a stavitelství uzavírá návrh na pavilon významného cukrovarnického podnikatele Bernarda Mandelíka pro výstavu obchodní a živnostenské komory v Praze v roce 1908 od architekta Bohumila Hübschmanna (6) (obr. 10.).

Vyšlo s podporou Výzkumného záměru MK00002329901.

Souhrn

V Archivu NTM a v Muzeu architektury a stavitelství NTM je uložena řada obrazových pramenů, které přibližují historický vývoj cukrovarnictví. Mezi nejvýznamnější patří technické výkresy, fotografie, cenné papíry a architektonické výkresy. Na příkladu několika ukázek článku naznačuje možnosti jejich využití při studiu dějin zmíněného průmyslového oboru. Poznáváme díky nim tehdejší stav techniky a způsoby výroby, postupný vývoj v konstrukci jednotlivých strojních zařízení, cukrovarnickou symboliku či možné kontakty mezi cukrovarníky a architekty.

Klíčová slova: cukrovarnictví, strojírenství, architektura, cenné papíry, historické prameny, výkresy, fotografie, symbolika.

Prameny a literatura

- MAS, AAS, fond č. 24 Kříženecký R., pol. 35); *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd., Praha, 2004, s. 347–348; HOLLMANN, F.: Dojde k likvidaci architektonického skvostu města Přelouče „Divišovy vily“? *Přeloučský rošť*, 2007 (duben), s. 22.

Obr. 9. Hrobka rodiny Elbogenů na hřbitově v Praze-Strašnicích podle návrhu J. Kotěry z počátečního období jeho sepulkrální tvorby, 1901 (NTM, MAS)

Obr. 10. Detail návrhu výstavního stánku B. Mandelíka na Výstavě OŽK v Praze od B. Hübschmanna, 1908 (NTM, MAS)

2. MAS, AAS, Fond č. 21 Kotěra J., pol. č. 100; *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. 1. vyd., Praha, 2004, s. 392–393; ŠLAPETA, V. ET AL.: *Jan Kotěra 1871–1923. Zakladatel moderní české architektury*. Praha, 2001, s. 203–204; POCHÉ E. ET AL.: *Umělecké památky Čech*. Sv. 3, Praha, 1980, s. 222.
3. MAS, AAS NTM, fond č. 21 Kotěra J., pol. č. 108; FIALA, Z. ET AL.: *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Východní Čechy*. Praha, 1989, s. 414.
4. MAS, AAS NTM, fond č. 21 Kotěra J., pol. č. 23; ŠLAPETA, V. ET AL.: *Jan Kotěra 1871–1923. Zakladatel moderní české architektury*. Praha, 2001, s. 304, 306 a 309–311.
5. MAS, AAS NTM, fond č. 21 Kotěra J., pol. č. 118; ŠLAPETA, V. ET AL.: *Jan Kotěra 1871–1923. Zakladatel moderní české architektury*. Praha, 2001, s. 318–319.
6. MAS, AAS NTM, fond č. 102 Hübschmann B., pol. č. 17.

NTM is deposited an array of iconic sources, outlining historical development of the sugar industry. Among the most important rank technical drawings, photographs, stocks and shares, and architectural drawings. The paper illustrates, through several examples, the possibilities of utilization of such sources in studying the industrial field mentioned. Thanks to those sources, we get to know the former technology and production methods, gradual progress in constructing various components of machinery, sugar symbolism, as well as possible contacts between the sugar makers and architects.

Key words: sugar-industry, mechanical engineering, architecture, stocks and shares, historical sources, technical drawings, photos, symbolism.

Stříteský H., Vácha Z., Váchová P.: Sources of Pictorial Nature Related to the History of the Sugar Industry in the Collections of the National Technical Museum

In the Archives of the National Technical Museum (NTM) in Prague and of the Museum of Architecture and Civil Engineering of the

Kontaktní adresa – Contact address:

Mgr. Hynek Stříteský, Národní technické muzeum, Oddělení dějin vědy a techniky, Kostelní 42/1320, 170 78 Praha 7 Holešovice, Česká republika, e-mail: hynek.stritesky@ntm.cz

Obr. 11. Akcie Akciové cukrovarny ve Štětí, 1872 (Archiv NTM)

Pozn.: Obrazové prameny ze sbírek Archivu Národního technického muzea jsou použity jako obrazová příloha také u některých dalších příspěvků v tomto čísle Listů cukrovarnických a řepářských.